

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 11^{ΗΣ} ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2003

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

«Ἱερά Μονή Ἁγίου Διονυσίου. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ», Ἅγιον Ὅρος, 2003, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Παναγιώτη Βοκοτοπούλου.

Τὸ δεύτερο καὶ τὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 16ου αἰ. παρατηρεῖται μεγάλη ἀκμὴ τῆς τοιχογραφίας στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ἰδίως στὰ μεγάλα μοναστικά κέντρα τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ τῶν Μετεώρων. Συμβατικά ὄρια αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι οἱ χρονολογίες τοῦ πρώτου καὶ τοῦ τελευταίου ἀκριβῶς χρονολογημένου ἐντοιχίου διακόσμου ὑψηλῆς ποιότητος: Τὸ 1527, στὸ ὁποῖο χρονολογοῦνται οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ἀναπαυσᾶ στὰ Μετέωρα, πρῶτο ἔργο τοῦ μεγάλου κρητικοῦ ζωγράφου Θεοφάνη Σπρελίτζα ἢ Μπαδά, καὶ τὸ 1568, ὅταν διακοσμήθηκε τὸ καθολικὸ τῆς ἀγιορειτικῆς Μονῆς Δοχειαρίου. Ἡ ἀξιοσημεῖωτη σὲ ἔκταση καὶ ποιότητα ἀνθρση αὐτῆ τῆς τοιχογραφίας στὴν Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα διεκόπη ἀποτόμως μὲ τὴν δήμευση τὸ 1568 ἀπὸ τὸν σουλτάνο Σελῆμ τὸν Β΄ τῆς περιουσίας τῶν μονῶν, ποὺ περιέπεσαν σὲ οἰκονομικὸ μαρασμό.

Τὰ περισσότερα σύνολα τοιχογραφιῶν αὐτῆς τῆς ἐποχῆς στὸ Ἅγιον Ὅρος εἶναι ἔργα τῆς κρητικῆς σχολῆς, ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὴν ὄψιμη παλαιολόγειο ζωγραφικὴ. Στὴν Δυτικὴ καὶ Νότιο Ἑλλάδα δραστηριοποιοῦνται περισσότερο οἱ ζωγράφοι τοῦ λεγομένου θηβαϊκοῦ ἐργαστηρίου, ὅπου οἱ συνθέσεις περιλαμβάνουν πολλὰ δευτερεύοντα ἐπεισόδια, ἔντονος ἐκφράσεις ἀντικαδιστοῦν τὴν ἡρεμία στὶς μορφές, ποὺ χαρακτηρίζει τὴν κρητικὴ σχολή, καὶ τὰ χρώματα εἶναι ζωηρότερα. Παρὰ τὴν ὑπαρξὴ πολλῶν ἀναφορῶν στὶς τοιχογραφίες αὐτῆς τῆς περιόδου, ἡ μελέτη τους δὲν ἔχει προχωρήσει σὲ βάθος, λόγω κυρίως τῆς ἀτελοῦς γνώσεως τοῦ ὕλικου. Εἰδικὰ γιὰ τὸ Ἅγιον Ὅρος οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς

Σταυρονικήτα που ζωγράφησε ο Θεοφάνης το 1546 είναι οι μόνες που δημοσιεύθηκαν στο σύνολό τους από τον αείμνηστο Μανόλη Χατζηδάκη το 1986, ενώ ένα μικρότερο σύνολο, του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου στην Μεγίστη Λαύρα, έργο του θηβαίου Φράγκου Κατελάνου χρονολογημένο στο 1560, άπετέλεσε προσφάτως θέμα διδακτορικής διατριβής αλλά δημοσιεύθηκε με έλλιπη και μετρίως ποιότητας φωτογραφική τεκμηρίωση. Οι άλλες τοιχογραφίες του 16ου αι. στο Άγιον Όρος, όπως της Μεγίστης Λαύρας και των καθολικών των Μονών Κουτλουμουσίου (1540), Διονυσίου (1546/7) και Δοχειαρίου (1568) είναι ουσιαστικά γνωστές μόνο από την δημοσίευση ασπρόμαυρων φωτογραφιών, κυρίως στο πολύτιμο λεύκωμα του Gabriel Millet *Monuments de l'Athos, I. Les peintures*, που εξέδόθη το 1927. Ο έντυπωμας αλλά άχρονολόγητος διάκοσμος του καθολικού της Μονής Ίβήρων είναι ουσιαστικά άγνωστος. Προϋπόθεση σοβαρής μελέτης των τοιχογραφιών του Αγίου Όρους, όπως άλλωστε και των άλλων διάσπαρτων στην Ελλάδα τοιχογραφικών συνόλων, άποτελεί ή δημοσίευση καλών έγχρωμων φωτογραφιών όλων των παραστάσεων τους και χαρακτηριστικών λεπτομερειών, με ένδειξη της θέσεώς τους στο μνημείο. Το κενό αυτό έρχεται να πληρώσει κατά τον καλύτερο τρόπο για το καθολικό της Μονής Διονυσίου ο επιβλητικός τόμος που έχω την τιμή να σας παρουσιάσω, ο όποιος φέρει τον τίτλο *Τερά Μονή Αγίου Διονυσίου. Οι τοιχογραφίες του Καθολικού*.

Η Μονή ιδρύθη το 1374 με δωρεά του αυτοκράτορος της Τραπεζούντος Άλεξίου του Γ' (1350-1390) προς τον ιερομόναχο Διονύσιο, από την Κορησό της Καστοριάς, γνώρισε όμως μεγάλη άκμή τον 16ο αιώνα, χάρις στις μεγάλες δωρεές πολλών ήγεμόνων της Βλαχίας και της Μολδαβίας, και κυρίως του «ευσεβεστάτου αυθέντου πάσης Μολδοβλαχίας Ιωάννου Πέτρου Βοεβόδα» (του Πέτρου Γ' Rareș), που ανήγειρε νέο καθολικό μετά την καταστροφή του παλαιού από πυρκαϊά το 1534 και ανέλαβε την δαπάνη της τοιχογράφησής του, που τελείωσε το 1546/7. Τις τοιχογραφίες χαρακτηρίζει ή επιμελημένη τεχνική εκτέλεση, το ύψηλό ήθος, ή σφή προσαρμογή των παραστάσεων —που άπλώνονται σε έξι ζώνες— στις σύνδετες επιφάνειες του ναού, ο όποιος άνηκει στον άγιορειτικό τύπο, είναι δηλαδή σταυροειδής έγγεγραμμένος με πλάγιες κόγχες για τους χορούς των ψαλτών. Γνωρίζομε το όνομα του ζωγράφου από σημείωμα σε μεταγενέστερο τυπικό, σύμφωνα με το όποιο ο ναός έξωγράφηθη παρά του θαυμαστού τεχνίτου εκείνου κϋρ Ζώρζη του Κρητός. Το έργο του παρουσιάζει πολλές όμοιότητες με του Θεοφάνη Στρελίτζα, και έχει ύποτεθει

ὅτι ἦταν μαθητὴς καὶ συνεργάτης του. Οἱ τοιχογραφίες, πού ἦταν δυσδιάκριτες ἀπὸ τὴν αἰθάλη, εἶχαν εὐτυχῶς καθαρισθεῖ τὸ 1992-1995 ἀπὸ συνεργεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας.

Τὸ βιβλίον, διαστάσεων 32×24 ἑκατοστῶν, περιέχει 480 σελίδες. Μετὰ τοὺς χαιρετισμοὺς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου καὶ τοῦ Ὑπουργοῦ Πολιτισμοῦ, περιλαμβάνει πρόλογο τοῦ Ἡγουμένου πατρὸς Πέτρου, καὶ κείμενο ὀκτώ σελίδων, ὅπου ἐξιστοροῦνται τὰ τῆς ἰδρύσεως τῆς Μονῆς καὶ τῆς ἱστορίας τῆς μέχρι τὸν 17ο αἰ., ὁ γραπτὸς διάκοσμος τοῦ καθολικοῦ τοποθετεῖται στὸ εὐρύτερο πλαίσιο τῆς πρώιμης μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς, καὶ σχολιάζονται μὲ κάθε συντομία ἡ εἰκονογραφία καὶ ἡ τεχνοτροπία τῶν τοιχογραφιῶν. Συγκρίσεις μὲ ἄλλα συγγενῆ σύνολα, ὅπως οἱ τοιχογραφίες τῆς Θεσσαλικῆς Μονῆς Δουσίου, ἔργο τοῦ ἰδίου ζωγράφου, τοῦ Μεγάλου Μετεώρου καὶ τῆς Μονῆς Δοχειαρίου, εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ γίνουν, διότι ἐλάχιστες ἀπὸ τις τοιχογραφίες των ἔχουν δημοσιευθεῖ. Ἀκολουθοῦν 571 φωτογραφίες ὄλων τῶν παραστάσεων τοῦ καθολικοῦ, περιλαμβανομένης τῆς λιτῆς καὶ τοῦ νάρθηκα, καὶ χαρακτηριστικῶν λεπτομερειῶν, ἀπαραιτήτων γιὰ μίαν σωστὴ ἀποτίμηση τῆς τεχνοτροπίας. Προτάσσονται γενικὲς ἀπόψεις τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ εἰκονογραφοῦνται ἐν συνεχείᾳ οἱ τοιχογραφίες τοῦ τρούλλου, τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, τῆς προθέσεως, τοῦ τυπικαρίου, οἱ σκηνὲς τοῦ βίου τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Προδρόμου, οἱ μεμονωμένες μορφές, οἱ τοιχογραφίες τῆς λιτῆς καὶ τοῦ νάρθηκα καὶ ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος. Ἡ ποιότης τῶν φωτογραφιῶν εἶναι ἐξαιρετικὴ. Τὴν φωτογράφηση ἔκανε μὲ μηχανὴ Mamiya 6×7 ἐκ. ἀδελφὸς τῆς Μονῆς, ὁ π. Γαβριὴλ ἀπὸ τὸ Λευκόνειον τῆς κατεχομένης Μεσσαρίας. Τὸ ὄνομά του οὔτε κἀν ἀναφέρεται στὸ βιβλίον ἀπὸ μοναστικὴ ταπεινοφροσύνη. Σὲ μέλη τῆς ἀδελφότητος ὀφείλεται καὶ ἡ ἠλεκτρονικὴ σελιδοποίηση καὶ ἡ ἐπιμέλεια τῆς ἐκδόσεως. Οἱ διαχωρισμοὶ τῶν χρωμάτων καὶ ἡ ἐκτύπωση ἔγιναν ἀπὸ τις ἐκδόσεις Μ. Τουμπῆς Α. Ε. Ἀκολουθοῦν κατάλογος τῶν τοιχογραφιῶν καὶ τὸ ἀπαραίτητο ἀναλυτικὸ εὐρετήριο, πού καταλαμβάνει τρεῖς τρίστηλες σελίδες, χωρὶς τὸ ὅποιο ἡ χρησιμοποίηση τοῦ βιβλίου θὰ ἦταν πολὺ δυσχερὴς. Καλαίσθητα προοπτικὰ σκαριφήματα, ὅπου ἐμφαίνεται ἡ ἀκριβὴς θέση κάθε σκηνῆς, ἐφιλοτέχνησε ὁ θεολόγος κ. Γεώργιος Φουστέρης.

Τὸ βιβλίον ἐξεδόθη μὲ τὴν οἰκονομικὴ συμβολὴ τοῦ Ὄργανισμοῦ Πολιτιστικῆς Πρωτευούσης Θεσσαλονίκης 1997, στὸ πλαίσιο τῶν παραλλήλων ἐκδηλώσεων τῆς ἐκθέσεως τῶν Θησαυρῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ἡ Μονὴ σχεδιάζει νὰ ἐκδώσει ἀργότερα ἰδιαίτερο τόμο μὲ τὴν ἐπιστημονικὴ διαπραγμάτευση

τῆς εἰκονογραφίας καὶ τῆς τεχνοτροπίας τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ. Ἐστω καὶ χωρὶς τὸν λεπτομερῆ αὐτὸ σχολιασμό, ἀποτελεῖ ἐπίτευγμα ὅτι τὸ σύνολο τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Διονυσίου, ἀπὸ τὶς καλύτερες ἐντοίχιες δημιουργίες τῆς κρητικῆς σχολῆς, εἶναι τῶρα προσιτὸ στοὺς ἐρευνητὲς τῆς μεταβυζαντινῆς τέχνης καὶ στὸ καλλιεργημένο κοινό.

Ἡ ἔκδοσις ποὺ παρουσιάζω ἔχει παρεμφερεῖς στόχους μὲ τὸ Εὐρετήριο τῶν Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν ποὺ ἐκδίδει ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Παρουσιάζονται ὅλες οἱ τοιχογραφίες τοῦ μνημείου καὶ ὀρίζεται μὲ ἀκρίβεια ἡ θέσις τους. Οἱ διαφορὲς εἶναι εὐεξήγητες. Ἡ ἱστορικὴ καὶ ἐπιγραφικὴ τεκμηρίωσις, ἡ ἐξαντλητικὴ βιβλιογραφία, ἡ συνοπτικὴ ἐξέτασις τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ὁ σύντομος σχολιασμὸς κάθε παραστάσεως ποὺ ὑπάρχουν γιὰ κάθε μνημεῖο στὸ Εὐρετήριο, θὰ περιληφθῶν στὸν σχεδιαζόμενο δεύτερο τόμο. Ἀφ' ἑτέρου στὸ λεύκωμα τῆς Μονῆς Διονυσίου δημοσιεύονται ὅλες ἀνεξαιρέτως οἱ παραστάσεις, πρᾶγμα ἀνέφικτο στὸ Εὐρετήριο. Τὸ λεύκωμα τῆς Μονῆς Διονυσίου ἔχει ὀρισμένα κοινὰ σημεῖα μὲ τὴν ἰδέα ποὺ διετύπωσε στὸ πρόσφατο συμπόσιο ποὺ διοργανώσαμε γιὰ τὸ Εὐρετήριο Βυζαντινῶν Τοιχογραφιῶν ὁ Καθηγητὴς κ. Jean-Michel Spieser, νὰ προχωρήσωμε σὲ δημοσίευσιν φωτογραφιῶν ὅλων τῶν σωζομένων τοιχογραφιῶν κάθε μνημείου μιᾶς περιοχῆς χωρὶς σχολιασμό, ὥστε νὰ καταστῇ τὸ ὑλικὸ προσιτὸ στοὺς μελετητὲς, καὶ νὰ ἀκολουθήσῃ ἀργότερα λεπτομερέστερη διαπραγμάτευσις, σύμφωνα μὲ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Εὐρετηρίου τῶν Τοιχογραφιῶν τῶν Κυθῆρων.

Θὰ τελειώσω μὲ τὴν εὐχὴ ἢ ἐξαιρετικὴ ἔκδοσις ποὺ σᾶς παρουσίασα νὰ παρακινήσει τὶς συνοδείες ἄλλων μονῶν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ ἀγιωνύμου Ὁρους, νὰ καταστήσουν προσιτὸ τὸ σύνολο τῶν τοιχογραφιῶν ποὺ σώζονται στοὺς ναοὺς καὶ τὶς τράπεζές τους, παρακινούμενες ἀπὸ τὸ παράδειγμα τοῦ σεβασμίου κοινοβίου τοῦ Ἁγίου Διονυσίου.